

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ FRAZEOLOGİZMLƏRİNİN
VARIANTLILIĞI VƏ SİNONİMLİYİ**

İxtisas: 5706.01 – Azərbaycan dili

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Aysel Fazil qızı Xanaliyeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Sumqayıt – 2025

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Filologiya elmləri doktoru, professor
Tofiq Müzəffər oğlu Hacıyev

Rəsmi opponentlər: Filologiya elmləri doktoru, professor
İsmayıl Oruc oğlu Məmmədli

Filologiya elmləri doktoru, dosent
Kəmalə Şamil qızı Əhmədova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Böyükxanım İbrahim qızı Eminli

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.24 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: Filologiya elmləri doktoru, dosent
Nigar Vəliş qızı İsgəndərova

Dissertasiya şurasının elmi katibi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Mətanət Hidayət qızı Məhərrəмова

Elmi seminarın sədri: Filologiya elmləri doktoru, dosent
Əzəmət Murtuza oğlu Rüstəmov

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. XX əsrin əvvəllərindən etibarən ümumi dilçilikdə (Azərbaycan dilçiliyində isə XX əsrin ortalarından) frazeologiya sahəsində bir sıra fundamental tədqiqatlar aparılmış və elmi məqalələr yazılmışdır. Frazeoloji vahidlərə dair araşdırmalar genişləndikcə struktur (forma), semantik (məna) və pragmatik (işlədilmə) aspektlərdən öyrənilməsi ilə bağlı mübahisələr də artmışdır. Dil sistemində elə kateqoriyalar mövcuddur ki, onlar dilin bütün səviyyələrini əhatə edir. Variantlılıq və sinonimlik də məhz bu qəbil kateqoriyalardandır. Hər iki anlayış eynimənalılıq prinsipinə əsaslandığı üçün onların eyniləşdirilməsi və ya fərqləndirilməsi məsələsi təbii olaraq mübahisələrə səbəb olur. Dil inkişafının ayrılmaz hissəsi olan variasiya prosesinin həm məna, həm də forma baxımından izlənilməsi bu və ya digər mübahisəli məsələlərin həllinə də töhfə verə bilər. Frazeoloji variantlılığın ayrıca bir kateqoriya kimi öyrənilməsi və onu frazeoloji sinonimlikdən fərqləndirən meyarların müəyyənləşdirilməsi, eyni zamanda, bu iki kateqoriyanın arasındakı qarşılıqlı əlaqənin araşdırılması mövcud fikir ayrılıqlarına aydınlıq gətirə bilər.

Sinonimliyin dilin bütün səviyyələri üzrə araşdırılması ümumi dilçilik tarixində nisbətən erkən başlasa da, variantlılığın dilin müxtəlif səviyyələrində öyrənilməsi son illərdə aktuallaşmışdır.

Həm frazeoloji sinonimlik, həm də frazeoloji variantlılıq müxtəlif dillərin materialları əsasında geniş şəkildə araşdırılmışdır. Bu sahədə xüsusilə Q.İ.Kramorenko¹ (alman dili), M.T.Tağıyev² (rus dili),

¹Краморенко, Г.И. Фразеологические варианты в идиоматике современного немецкого языка: автореферат дисс. к. филол. наук. / – Москва, 1962. – 19 с.

²Тагиев, М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка (Опыт исследования фразеологических единиц по окружению) / М.Т.Тагиев. – Баку: Маариф, – 1966. – 250 с.

A.T.Kaydarov³ (uyğur dili), A.V.Kunin⁴ (ingilis dili), T.N.Fedulenkova⁵ (ingilis, alman, isveç dilləri) və digər alimlərin araşdırmaları diqqətəlayiqdir.

Müasir Azərbaycan dili üzrə isə bu sahədə aparılan tədqiqatlar kifayət qədər deyil. Azərbaycan dilinin frazeoloji sinonimliyinə dair tədqiqat əsərinin⁶ olmasına baxmayaraq, frazeoloji variantlıq müstəqil bir kateqoriya kimi tədqiq olunmamış, frazeoloji sinonimlər adı altında öyrənilmişdir. Frazeoloji variantlıq mövzuna yalnız məqalələrdə və elmi kitablarda qısa qeydlər şəklində toxunulmuşdur.

Digər dillərdə variantlılığın dilin bütün səviyyələrində, o cümlədən frazeoloji səviyyədə araşdırılmasının aktuallığı nəzərə alındıqda müasir Azərbaycan dilində bu məsələnin sistemli şəkildə tədqiqi mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır. Frazeoloji variantlılığın ayrıca bir kateqoriya kimi müəyyənləşdirilməsi və onun frazeoloji sinonimlikdən prinsiplial fərqlərinin ortaya qoyulması yalnız bu sahədə mövcud elmi boşluğu doldurmaqla yanaşı, Azərbaycan dilçiliyinin frazeologiya sahəsindəki nəzəri-metodoloji bazasının da zənginləşdirilməsinə töhfə verəcəkdir.

Tədqiqatın obyekti və predmeti. Aparılan tədqiqatın obyektini müasir Azərbaycan ədəbi dilinin frazeoloji vahidlərinin variantlılığı və sinonimliyinin nəzəri və praktik məsələləri təşkil edir. Tədqiqatın predmetini frazeoloji variantlar və frazeoloji sinonimlər təşkil edir. Tədqiqat işində 1000-dən çox yaxın frazeoloji vahiddən istifadə olunub və dil faktları əsasında təhlil aparılıb.

³Кайдаров, А.Т. О фразеологических вариантах в уйгурском языке // – Баку: Советская тюркология, – 1970. №2, – с.70-81

⁴Кунин, А.В. Фразеология современного английского языка: Опыт систематизированного описания) / А.В.Кунин. – Москва: Международные отношения, – 1972. – 288 с

⁵Федуленкова, Т.Н. Фразеологическая вариантность как лингвистическая проблема // – Вестник Оренбургского университета. – Оренбург, – 2005. – № 4(42). – с. 62-69.

⁶Мамедова, К.А. Фразеологическая синонимия в современном азербайджанском литературном языке: / дис. др. филол. наук. / – Баку, 1983. – 142 с

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyada qarşıya qoyulan əsas məqsəd müasir Azərbaycan dilinin frazeoloji səviyyəsində variasiya imkanlarının hərtərəfli öyrənilməsi, frazeoloji variant və frazeoloji sinonimlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin təhlili, onların yayılma formalarının araşdırılması, frazeoloji variantlılıq və frazeoloji sinonimlik arasındakı sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi, habelə bu sahədə mövcud elmi yanaşmaların təhlili və sistemləşdirilməsindən ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün dissertasiyada aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- ümumi dilçilikdə və Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyanın nəzəri problemlərini əhatə edən əsas tədqiqatları nəzərdən keçirmək, müasir yanaşmaları təhlil edərək frazeoloji variantların izahında mövcud nəzəri çərçivələri müəyyənləşdirmək;

- müxtəlif mənbələrdən zəngin dil materialı toplamaq, real dil faktlarına əsaslanaraq frazeoloji variant və sinonimlərin müxtəlif kommunikativ kontekstlərdə işlənmə xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;

- müasir Azərbaycan dilindəki frazeoloji vahidlərin sinxron planda struktur-semantik təhlilini aparmaq, onların lüğəvi, semantik və sintaktik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;

- frazeoloji variantlılıq və frazeoloji sinonimliyi fərqləndirən meyarları müəyyənləşdirmək;

- tədqiqatın əldə olunan nəticələrini sistemləşdirmək, elmi qənaətləri ümumiləşdirərək tezis şəklində təqdim etmək.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqatda qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrə uyğun olaraq bir sıra dilçilik metodları tətbiq edilmişdir. Frazeoloji vahidlərin sistemli şəkildə təsnifi və qruplaşdırılması üçün linqvistik təsvir metodundan istifadə olunmuşdur. Struktur və komponent təhlili frazeoloji variant və sinonimlərin quruluş və tərkibindəki fərqlərin aşkara çıxarılmasına xidmət etmişdir. Semantik və kontekstual təhlil metodu isə bu vahidlərin məna çalarlarını və funksional imkanlarını müəyyənləşdirməyə imkan vermiş, etimoloji təhlil

isə onların mənşəyini və tarixi inkişafını izləməyə şərait yaratmışdır.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiyada müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar aşağıdakılardır:

– frazeologizmləri təşkil edən komponentlərin semantik və qrammatik imkanları frazeoloji vahidlərin variasiya və sinonimləşmə prosesinə zəmin yaradır və bu prosesləri gücləndirir;

– variasiya və sinonimləşmə imkanlarına görə geniş və çoxşaxəli olan frazeoloji vahidlər daha qədim frazeoloji strukturları təmsil edir;

– frazeoloji sinonimlər eyni və ya yaxın mənanı müxtəlif məzmunlarla ifadə edir, eyni mənanın və yaxın məzmunların mövcudluğu isə frazeoloji variantların spesifik xüsusiyyətidir;

– frazeoloji vahidi təşkil edən komponentlərdən biri və ya bir neçəsinin variasiyaya uğraması onun məzmununu dəyişərsə, bu zaman müxtəlifməzmunlu, lakin eynimənalı frazeoloji sinonimlər əmələ gəlir;

– komponentlərin variasiyası (əsasən əvəzlənməsi) frazeologizmlərin semantik-struktur vahidliyini pozmadığı və məzmun dəyişikliyinə səbəb olmadığı hallarda frazeoloji variantlılıq ortaya çıxır;

– müasir Azərbaycan dilində frazeoloji variantların əmələgəlmə üsullarına görə aşağıdakı tipləri var: 1) fonetik variantlar; 2) morfoloji variantlar; 3) leksik variantlar; 4) sintaktik variantlar; 5) qarışıq variantlar.

– frazeoloji sinonimlərin iki növü var: 1) xalis frazeoloji sinonimlər; 2) frazeoloji variantlardan törənmiş frazeoloji sinonimlər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya Azərbaycan dilində frazeoloji variantlılıq və frazeoloji sinonimlik məsələlərinin ilk dəfə olaraq kompleks şəkildə, sistemli, müqayisəli və çoxaspektli tədqiqi ilə səciyyələnir. XX əsrin ortalarından etibarən Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya sahəsində aparılmış araşdırmalarda frazeoloji sinonimlik müəyyən dərəcədə işlənmiş

olsa da, frazeoloji variantlılıq anlayışı adətən sinonimliyin tərkibində nəzərdən keçirilmişdir. Bu dissertasiyada isə frazeoloji variantlılıq ilk dəfə olaraq müstəqil bir kateqoriya kimi ayrıca öyrənilmiş, onun frazeoloji sinonimliklə oxşar və fərqli cəhətləri elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatda frazeoloji vahidlərdə baş vermiş struktur və semantik dəyişikliklər nəticəsində yaranan variantlılıq və sinonimlik münasibətləri arasındakı keçidlər izlənmiş, bu keçidlərin baş vermə mexanizmləri və meyarları müəyyən edilmişdir. Frazeoloji sinonimlik və variantlılıq anlayışlarının elmi əsasları, növləri, funksiyaları və qarşılıqlı münasibətləri aydınlaşdırılmış, onların sərhədlərinin dəqiq müəyyən edilməsi üçün yeni elmi meyarlar təklif olunmuşdur. Bu meyarlar həm forma və məzmun, həm də üslub və kontekstual istifadəyə əsaslanan yanaşma ilə formalaşdırılmışdır. Tədqiqat eyni zamanda müasir Azərbaycan dilçiliyində mövcud olan elmi boşluğun aradan qaldırılmasına yönəlmişdir. Frazeoloji variantlılığın yalnız frazeoloji sinonimliyin bir aspekti kimi deyil, dilin inkişafı və dəyişməsi prosesinin müstəqil təzahürü kimi izah edilməsi və bu anlayışın Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemindəki yerinin müəyyən olunması elmi yeniliklər sırasındaıdır.

Dissertasiyada həmçinin ilk dəfə olaraq müasir Azərbaycan dilində frazeoloji sinonim və variantlar kontekstual, funksional və üslubi cəhətdən təhlil olunmuş, onların nitqdəki tətbiq imkanları göstərilmişdir. Bu araşdırma zamanı dünya dilçilik təcrübəsində mövcud olan nəzəri yanaşmalar təhlil edilmiş, həmin nəzəri çərçivələr Azərbaycan dilinin frazeoloji sisteminin spesifik xüsusiyyətləri kontekstində dəyərləndirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyada əldə olunan ümumiləşdirmələr və irəli sürülən elmi müddəalar Azərbaycan dilçiliyində, eləcə də ümumi dilçilik kontekstində frazeologiya sahəsində aparılacaq gələcək tədqiqatlar üçün nəzəri-metodoloji baza kimi çıxış edə bilər. Frazeoloji variant və frazeoloji sinonimlərin hərtərəfli öyrənilməsi frazeoloji

vahidlərin leksik-semantik strukturunun, onların təşəkkülü, inkişaf dinamikasının dərinədən araşdırılmasına elmi zəmin yaradır.

Dissertasiyanın praktiki əhəmiyyəti də çoxşaxəlidir. Tədqiqatda istifadə olunan materiallar və elmi nəticələr ali məktəblərdə leksikologiya, frazeologiya və semasiologiya fənləri üzrə mühazirələrin və seminarların məzmununun zənginləşdirilməsində, habelə müvafiq dərslər və dərslər vəsaitlərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər. Bundan əlavə, bu iş ümumi və ali təhsil proqramlarında frazeoloji sinonimlərlə yanaşı, frazeoloji variant anlayışının da nəzərə alınmasına elmi əsas yaradır.

Dissertasiya leksikoqrafiya sahəsinə də praktik töhfə verə bilər. Araşdırmada toplanmış frazeoloji material və onların təhlili frazeoloji lüğətlərin, eləcə də izahlı və tematik lüğətlərin tərtibində faydalı mənbə ola bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin əsas müddəaları tezis və məqalələr formasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının reyestrinə daxil edilən elmi jurnallarda, respublika və beynəlxalq konfrans materiallarında yayımlanmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya Giriş 5 səhifə (9145), I fəsil 37 səhifə (71164), II fəsil 45 səhifə (84849), III fəsil 38 səhifə (68068), Nəticə 2 səhifə (3382) və 18 səhifə istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla işin ümumi həcmi 146 səhifə 236608 işarə sayından ibarətdir.

TƏDQİQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, işlənmə dərəcəsinə nəzər salınır, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəaları müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti göstərilir, tədqiqat işinin aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda və ümumi həcmi təqdim edilir.

Dissertasiyanın **“Dilin frazeoloji sistemində variantlılıq və sinonimliyin elmi əsasları”** adlı I fəsli dörd paragrafda sistemləşdirilir və burada dilçilikdə frazeoloji variant, variasiya, invariant, variantlılıq, sinonimlik kimi terminoloji anlayışlarla bağlı elmi mülahizələrə nəzər yetirilir, münasibət bildirilir, onların xarakterik xüsusiyyətləri konkret dil faktlarına əsaslanmaqla şərh edilir. Qeyd olunur ki, *“Frazeoloji birləşmələr ana dilində danışanların əsrlər boyu topladığı dünyagörüşünün, şüurunun, mentalitetinin, adət-ənənələrinin, müdrikliyinin xüsusiyyətlərini əks etdirir. İstənilən dilin eksklüzivliyini və orijinallığını müəyyən edən frazeoloji vahidlərdir”*⁷.

Fəslin **“Variantlılıq və sinonimlik frazeologiyasının aktual problemləri kimi”** adlı birinci paragrafda variantlılıq və sinonimlik frazeologiyasının aktual problemləri kimi qoyularaq bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirilir. Belə problemlərdən ən başlıcası məhz frazeologizmlərin müxtəlif terminlərlə adlandırılmasıdır: “sabit söz birləşmələri”, “frazeoloji birləşmələr”, “frazeoloji vahidlər”, “frazeoloji ifadələr”, “frazemlər”, “frazeologizmlər”, “idiomatik ifadələr”, “idiomlar”, “deyimlər”, “paremioloji vahidlər” və s. *“Frazeoloji birləşmə / frazeoloji vahid / frazeologizm / frazem – danışmaq aktına hazır şəkildə daxil edilən (danışmaq prosesində düzəlməyən), sabit və bütöv (üzvlənməyən)*

⁷Коцевич, С.С. Современный русский язык. Лексика. Фразеология. Лексикография / С.С.Коцевич. – Минск: БГУ, – 2021. – с. 55

semantikaya malik söz birləşmələri və cümlələrin ümumi adıdır”⁸. Bu fəsilə “frazeoloji vahid” termini həmin terminlər içərisində daha uğurlu hesab olunur. Qeyd olunur ki, dil vahidlərinin adlandırılmasında eyni meyarın seçilməsi məqsədəuyğundur: leksik vahid, morfoloji vahid, sintaktik vahid, frazeoloji vahid və s. Son illərin tədqiqat əsərlərində “frazeoloji vahid” və “frazeologizm” termini daha çox işlənir. Tədqiqat işində bu iki termindən istifadə edilmişdir.

Bu paraqrafda müasir dilçiliyin nailiyyətlərindən bəhrələnilərək, yeri gəldikcə, dil və təfəkkürün, dil və mədəniyyətin frazeoloji sinonim və frazeoloji variantlarda necə əks olunduğuna, frazeoloji vahidlərin strukturuna (söz birləşməsi və cümlə şəklində olan frazeoloji vahidlərə) də nəzər salınır.

Dissertasiyada söz birləşməsi və cümlə formasında olan frazeoloji vahidlərə, onların semantik quruluşuna aid nümunələr verilir, müvafiq ədəbiyyatlara istinad edilməklə əsaslandırılır. Frazeoloji vahidlərin semantik quruluşu dedikdə – frazeoloji vahidlərin məna və forma münasibətləri fonunda meydana çıxan variantlılıq, çoxmənalılıq, sinonimlik, omonimlik və antonimlik nəzərdə tutulur. Frazeologizmlərin müxtəlif semantik qruplarının yaranmasında variasiya prosesinin rolu böyükdür. Odur ki dilin frazeoloji səviyyəsində əsas semantik qrup frazeoloji variantlar hesab oluna bilər. Frazeoloji variantlar bir frazeologizmdən törənmiş eyni mənalı, eyni məzmunlu, oxşar tərkibli frazeologizmlərdir. Məs., *başına oyun açmaq // başına it oyunu açmaq // başına tənbəki oyunu açmaq // başına oyun gətirmək // başına bir oyun gətirmək // başına it oyunu gətirmək*. Bu variant silsiləsinin üzvləri bir frazeologizmin müxtəlif törəmələridir.

Bu paraqrafda frazeoloji sinonimliyə də aid *can qoymaq, qan-tər tökmək, dəridən-qabıqdan çıxmaq, külüng çalmaq, sümük sındırmaq* kimi nümunələr verilməklə onlar frazeoloji

⁸Cəfərova, L.M. Bədii mətnin struktur-semantik təşkilində sabit söz birləşmələrinin rolu: / filologiya elmləri doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 2013. – s.17

variantlıqla müqayisə edilir və onların qarşılıqlı əlaqələrinin olması konkret dil faktları təqdim edilməklə əsaslandırılır.

Fəslin **“Ümumi dilçilikdə frazeoloji variantlılığın öyrənilmə istiqamətləri”** adlı ikinci paragrafda dilçilikdə “variant,” “variativlik,” “variantlılıq,” “variasiya” və “invariant” terminlərinin mənası, işlənmə dairəsi və onların müxtəlif dil səviyyələrindəki rolu geniş təhlil olunur. Hər bir terminə ayrılıqda diqqət yetirilir, onların məna çalarları arasındakı fərqlər izah olunur və elmi ədəbiyyatda mövcud olan nəzəri yanaşmalar təhlil edilir. Müxtəlif dilçilərin fikirlərinə münasibət bildirilir.

Nəticə olaraq qeyd edilir ki, “variativlik,” “variantlılıq” və “variasiya” terminləri mahiyyətə bir-birinə yaxın olub, dilin müxtəlif səviyyələrində “şəkildəyişmə prosesi,” “natamam dəyişiklik” və “şəklini dəyişmə qabiliyyəti” kimi mənalarda istifadə edilir. Bu terminlər dilin çevikliyi və eyni vahidin müxtəlif formalarda ifadə olunmasını təmin edən prosesləri əks etdirir.

“Invariant” termini isə bu terminlərdən fərqli olaraq, frazeoloji və ya digər dil vahidlərinin məna çərçivəsini qoruyan əsas məzmun kimi çıxış edir. Məsələn, müəyyən bir frazeoloji ifadənin müxtəlif variantları olsa da, onların hamısı invariant məna çərçivəsində birləşir. Bu hissədə invariant anlayışı ilə bağlı dilçilik ədəbiyyatında mövcud olan fikirlər şərh edilir. Ayrı-ayrı dilçilərin bu anlayışa dair mülahizələri ətraflı şəkildə təqdim olunur və dil materialları ilə əsaslandırılaraq təsdiqlənir.

Müasir Azərbaycan dilinin müxtəlif səviyyələrinin variantlılığına dair tədqiqlər azdır. F.Zeynalov, A.Axundov, F.Veysəlov (fonoloji), K.Abdullayev, S.Abdullayev, D.Yunusov (sintaktik), N.Rəhimzadə, H.Bayramov, N.Vəliyeva, M.Mirzəliyeva (frazeoloji) və b. alimlərin tədqiqatlarında həm Azərbaycan, həm digər dillərin variantlılıq problemi müəyyən qədər öz əksini tapmışdır. Lakin F.Veysəllinin də dedişi kimi: *“Hələ də dil vahidlərinin variativliyi probleminə, invariantların dəqiq və aydın şəkildə müəyyənləşdirilməsi və variativliyin qaydalarına, habelə variant anlayışının birmənalı izahına, dil*

vahidlərinin variativliyinin hüduduna dair ümumi, nəzəri məsələləri özündə ehtiva edən əsərlər yoxdur”⁹.

Bu paraqrafda dilçilikdə frazeoloji variantlılığın tədqiqi ilə bağlı mövcud istiqamətlər qruplaşdırılaraq təqdim olunur:

1. *Variantlılıq və invariantlılıq* – Frazeoloji vahidlərin dəyişkən və dəyişməz elementləri arasındakı münasibətlər öyrənilir.

2. *Variantlılıq və eynilik* – Frazeoloji vahidlərin tamamilə eyni və ya müəyyən fərqlərlə mövcud olan formaları arasındakı əlaqələr tədqiq edilir.

3. *Variantlılıq və sinonimlik* – Frazeoloji variantların sinonim frazeologizmlərlə fərqləndirilməsinə dair meyarlar müəyyən edilir.

4. *Variantlılıq və sabitlik* – Frazeoloji vahidlərin sabit strukturu ilə onların variantlaşma meyilləri arasındakı tarazlıq araşdırılır.

Frazeoloji variantlarda komponentlərin forma və ya ifadə dəyişikliyi, adətən, frazeoloji vahidlərin sabitliyi ilə əlaqələndirilir. “*Frazeoloji vahidlərin variantları dedikdə, keyfiyyət və kəmiyyət göstəriciləri, stilistik və sintaktik funksiyaları eyni olan və qismən müxtəlif leksik kompozisiyaların qurulması zamanı ümumi leksik invariantları olan variantlar nəzərdə tutulur*”¹⁰. Komponentlərin forma və ifadə dəyişiklikləri frazeoloji vahidlərin sabitliyinə təsir etmir. Frazeologizmlərin variantlaşması onların sabitliyinin itirilməsi kimi qəbul edilməməlidir. Variantların mövcudluğu frazeologizmin daxili məzmununun, ifadə etdiyi mənanın sabit qalması ilə əlaqələndirilməlidir. Frazeologizmin əsas xüsusiyyəti onun obrazlı məzmunu və daşıdığı məna çalarlarıdır. Əgər forma

⁹Вейсалов, Ф.Е. Проблема вариативности языковых единиц / Ф.Е.Вейсалов. – Баку: БГУ, – 1990. – с.13

¹⁰Rovena, V. Lexical Variants of Verbal Phraseological Units in English and Albanian: [Electronic resource] / LCPJ Publishing. – 2009. Volume 2/2, –p.81 URL: https://old.lcpj.pro/skedaret/1354559902-Revista%20LC PJ%202.2_20.Pdf (19.09.2023)

dəyişikliyi, yəni variantlaşma, frazeologizmin əsas semantik mahiyyətini dəyişdirmirsə, deməli, həmin frazeologizm sabit qalır. Bununla yanaşı, frazeoloji variantların çoxluğu onların tarixi inkişafının və qədimliyinin göstəricisi kimi də qəbul edilə bilər.

Bu paraqrafda frazeoloji variantlılığa yaxın dil hadisələri kimi sinonim və ya dubletlərdən (variant-dublet, sinonim-dublet) də danışılır. Onlara dair konkret dil faktları təqdim edilir.

“Ümumi dilçilikdə frazeoloji sinonimliyin öyrənilmə istiqamətləri” adlı üçüncü paraqrafda dildə sinonimlik hadisəsi, onun dilçilikdə öyrənilmə istiqamətləri olan lüğəvi və qrammatik sinonimlikdən bəhs edilir. *“Dildə sinonimik münasibət həm sözlər, həm sözlə ifadələr, həm ifadələr, həm də söz və ifadələrlə qrammatik vahidlər arasında mövcud ola bilər”*¹¹. Lüğəvi sinonimliyin kifayət qədər araşdırıldığı, qrammatik sinonimliyin isə az tədqiq olunduğu vurğulanır.

Bu paraqrafda frazeoloji sinonimlərlə frazeoloji variantlar arasındakı sərhədi müəyyənləşdirmə meyarları araşdırılır. Dildə semantikasına görə oxşar, lakin leksik-qrammatik tərtibatına görə fərqlənən frazeoloji vahidlərin çoxluğu müzakirələrə səbəb olur. Sinonimliyi və variantlılığı fərqləndirməkdə dilçilər arasında fikir birliyi yoxdur. *“Bu iki hadisəni ayırmaqda etibarlı bölgülər olmadığından sinonimlik və variantlılıq arasında kəskin sərhəd qoymaq olmur”*¹². *“Fraseoloji vahidin variantı anlayışı” adətən onun vahid məna və ya obrazının eyniliyi fonunda verilir. Əksər alimlər etiraf edirlər ki, “frazeoloji ifadənin variantları onun məna və semantik vəhdət dərəcəsinə görə eyni olan leksik-qrammatik çeşidləridir”*¹³. Demək, dildə eyni məna ətrafında

¹¹Qurbanov, A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili: [2 cildə] / A.Qurbanov. – Bakı: Nurlan, – c. 1. – 2003. – s.302

¹²Шетинкин, В.Е. Синонимия или вариатность? // Синонимия в языке и речи: Сб. / Ин-т истории, филологии и философии / В.Е.Шетинкин. – Новосибирск, – 1970. – с. 164

¹³Шанский, Н.М. Фразеология современного русского языка / Н.Шанский. – Санкт-Петербург: Специальная Литература, – 1996. – с. 57

birləşən elə frazeologizmlər var ki, onların frazeoloji variantlar, yoxsa frazeoloji sinonimlər olduğunu söyləmək xeyli çətinləşir. Belə ki, iki eyni mənə ifadə edən frazeologizm həm ortaq komponentləri olmağı ilə frazeoloji variantlara, fərqli məzmun əks etdirdiklərinə görə isə frazeoloji sinonimlərə yaxınlaşır. Belə sinonim frazeologizmlər frazeoloji variantlardan törəndiyi üçün hər iki semantik qrupun xüsusiyyətlərini daşıyır. Frazeologizmlər dil daşıyıcılarının bədii təxəyyülünün məhsuludur, gerçəkliyin müxtəlif cür canlandırılması nəticəsində fərdi məzmun qazanır. Frazeoloji sinonimlərin müəyyənləşdirilməsində ənənəvi “obraz” anlayışı artıq kifayət qədər əsaslı meyar sayılmır. Müasir yanaşmalarda bu anlayışın yerinə “məzmun”un aparıcı meyar kimi götürülməsi daha məqsədəuyğun hesab olunur. Çünki müxtəlif frazeoloji birləşmələrdə eyni obrazın iştirakına baxmayaraq, həmin ifadələrin məzmunu bir-birindən fərqlənə bilər. Məsələn, “intizarla gözləmək” mənasını bildirən *gözü yolda qalmaq* və *gözü qapıda qalmaq* frazeologizmləri “göz” obrazını ortaq şəkildə daşıdıqları üçün frazeoloji variantlardır. Eyni mənada işlənən *gözünün kökü saralmaq* ifadəsində də “göz” komponenti yer alır. Lakin məzmun baxımından əvvəlkilərdən fərqlənir. Bu səbəbdən həmin ifadə digərləri ilə frazeoloji sinonim sayılır, variant kimi qiymətləndirilmir. Nəticə olaraq, frazeoloji sinonimlik və variasiya prinsiplərinin dilin frazeoloji sistemində mühüm rol oynadığı və onların fərqləndirilməsində məzmunun əsas göstərici olduğu qənaətinə gəlinir.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, frazeoloji sinonimlər üçün əsas meyar eyni mənə çərçivəsində müxtəlif məzmunların ifadə olunmasıdır. Bu meyar əsas götürülərək Azərbaycan dilində frazeoloji sinonimləri frazeoloji variantlardan fərqləndirən xüsusiyyətlər aşağıdakı kimi göstərilir.

1) Frazeoloji sinonimlər eyni və ya yaxın mənanı müxtəlif məzmunlarla ifadə edirlər, eyni və ya yaxın məzmunların mövcudluğu isə frazeoloji variantların spesifik xüsusiyyətidir.

2) Frazeoloji vahidin komponentlərinin dəyişməsi (variasiya) nəticəsində ifadənin əsas mənası qorunsa da,

məzmununda dəyişiklik baş verirsə, bu, frazeoloji sinonimlərin yaranmasına səbəb olur.

3) Frazeoloji variantlar isə komponentlərin əvəzlənməsi və ya digər struktur dəyişikliklər baş versə belə, ifadənin ümumi semantik vahidliyinin və məzmununun sabit qalması ilə xarakterizə olunur.

“Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji variantlıq və sinonimlik məsələsi” adlı dördüncü paragrafda frazeoloji variasiya həm sinxron, həm də diaxron aspektdə öyrənilməli olan mühüm dil hadisəsi kimi xarakterizə edilir. Qeyd olunur ki, Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji variasiya, əsasən, sinonimlik müstəvisində tədqiq edilmiş, bu proses çox zaman frazeoloji variantlıqla sinonimliyin eyniləşdirilməsi ilə müşayiət olunmuşdur. *“Bəzi tədqiqatçılar komponentlər arasında leksik-qrammatik eyniyyəti olan frazeoloji birləşmələri sinonim adlandırır, variant barədə isə ya bəhs etmirlər, ya da qrammatik eyniyyətli, mənası yaxın frazeoloji birləşmələri variant kimi nəzərə çarpdırmırlar”*¹⁴. Azərbaycan dilçiliyində bu və ya digər məsələlər problem kimi qoyularaq ayrı-ayrı dilçi alimlərin (M.Hüseynzadə, M.İslamov, S.Murtuzayev, S.Cəfərov, H.Bayramov, A.Qurbanov, N.Rəhimzadə, Ç.Qurbanov, H.Həsənov, K.Məmmədova, N.Vəliyeva, N.Seyidəliyev, M.Mirzəliyev, Q.Kazımov və b.) əsərlərinə istinad edilir, onların fikirlərinə münasibət bildirilir. Frazeoloji variantlıqın və sinonimliyin Azərbaycan dilində dilin tarixi inkişafı, semantik sistemin dinamikası, üslubi və normativ aspektləri ilə bağlı öyrənilməli olan əsas istiqamətləri müəyyən edilir.

Dissertasiyanın **“Müasir Azərbaycan dilində frazeoloji variantlıq və onun təzahür formaları, semantik-struktur təhlili”** adlanan II fəsli dörd paragrafda sistemləşdirilir. Birinci paragrafda **“Frazeoloji variantlıqın təzahürü. Frazeoloji**

¹⁴Əhmədova, K.Ş. Türk və Azərbaycan dillərində frazeoloji birləşmələrin sinonimliyi // Bakı: Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2022. №1(118), –s. 426.

variasiya nəticəsində yaranan variant silsilələri” adlanır. Bu fəsildə göstərilir ki, dildə frazeoloji vahidlərin yaranma prosesi daim davam edir və bu vahidlər zamanla müxtəlif semantik-struktur dəyişikliklərə məruz qalır. Bu dəyişikliklər isə variasiya (variantlılıq, variativlik) kimi dəyərləndirilir. Frazeoloji variantlılığın formalaşması və geniş yayılması, ilk növbədə, dilin daxili strukturu və potensialı, eyni zamanda, dil daşıyıcılarının sosial-mədəni inkişafının dildə əks olunması ilə bağlıdır.

Dilin frazeoloji səviyyəsində variantlılıq həm mənə, həm də forma baxımından özünü göstərir. Əgər frazeologizmin mənasında variasiya prosesi baş verirsə, bu, çoxmənalı, bəzi hallarda omonim və ya antonim frazeologizmlərin yaranmasına səbəb olur. Forması dəyişdikdə isə frazeoloji variantlar və bəzən də frazeoloji sinonimlər meydana çıxır. Müasir Azərbaycan dili frazeoloji variantların zənginliyi ilə seçilir. Bunun əsas səbəbi dil daşıyıcılarının təfəkkür və düşüncə tərzindəki müxtəlifliyin zamanla frazeologizmlərə sirayət etməsi və eyni məzmunu ifadə edən müxtəlif variantların formalaşmasıdır. *“Danışiq üslubu, əsasən, şifahi nitqdə ifadəsini tapır. Danışiq dili üçün sərbəst danışiq, sintaktik konstruksiyaların sadələşdirilməsi, dil normasından kənaraçıxma səciyyəvidir. Dil paradiqmasının mövcud formalarından yayınma ənənəvi hal aldıqda və danışiq dilində özünü çox göstərdikdə belə yayınmalar dilin başqa üslublarına keçərək normanı dəyişə bilir”*¹⁵. Məhz bu dil prosesləri variasiya fonunda özünü göstərir.

Bu fəsildə müasir Azərbaycan dilində frazeoloji variantların yaranmasına təsir edən amillər, xüsusilə regional faktorların rolu ön plana çəkilir. Müxtəlif bölgələrdə işlənən frazeoloji variantlar həmin ərazilərin məişət şəraiti, təsərrüfat fəaliyyəti və coğrafi xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirilir. Məsələn, *qoltuğunun altı şişmək // qoltuğunun altı qarpızlanmaq*,

¹⁵Abbasəliyeva, R.Z. Emosionallıq və ekspressivliyin verbal və qeyri-verbal ifadə vasitələri // – Bakı: Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Əsərləri, – 2012. Xüsusi buraxılış, – s.6

arabadan düşmüş pomidora dönmək // arabadan düşmüş qarpıza dönmək, suya (Araza, çaya, bulaq başına) susuz aparıb, susuz gətirmək, başında turp əkmək // başında soğan əkmək kimi frazeologizmlər bölgə sakinlərinin məişət şəraiti, adət-ənənələri, təsərrüfat fəaliyyəti və yaşadıkları ərazinin təbii-coğrafi xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq müxtəlif formalarda işlənmişdir. Bu, dilin həm ümumi norma çərçivəsində vahid kommunikativ funksiyanı yerinə yetirməsi, həm də cəmiyyət üzvlərinin fərdi tələb və zövqlərinə cavab verməsi ilə bağlıdır.

Bu fəsildə frazeoloji variantların yaranma yolları belə sistemləşdirilir: 1) frazeoloji vahidin hər hansı bir komponentinin fonetik cəhətdən fərqlənməsi; 2) frazeoloji vahidin komponentlərindən birinin öz sinonimi və ya başqa bir sözlə əvəzlənməsi; 3) frazeoloji vahidin tərkibində ixtisar və ya yeni sözün əlavə edilməsi; 4) frazeoloji vahidin komponentlərindən birinin müxtəlif leksik-qrammatik göstəricilərlə işlənməsi, şəkilçinin ixtisarı və ya əlavə edilməsi; 5) frazeoloji vahidin tərkibində komponentlərin yerdəyişməsi. Bu fəsildə frazeoloji variantların müxtəlif üsullarla yaranan formaları, yayılma diapazonu, struktur-semantik quruluşu və üslubi imkanları tədqiq edilir. Frazeoloji variasiyanın təzahür formaları ismi (*cəhənnəmin o başında // cəhənnəmin qurtaracağında // cəhənnəmin dərəsində // cəhənnəmin dibində*), feili (*baş vurmaq // baş çəkmək*) birləşmələr və cümlə tipli (*boynunun ardını görər // qulağının dibini (dalını, ardını) görər*) frazeoloji variantlar başlığı altında nümunələrlə şərh olunur. Həmçinin frazeoloji vahidlərin variant silsiləsi və frazeoloji variantların digər semantik qruplara keçid prosesi araşdırılır, münasibət bildirilir, dil faktları ilə əsaslandırılır. Bir məna mərkəzində birləşən frazeoloji variantların sayı çox olarsa, onlar frazeoloji variant silsiləsi (FVS) yaradır. Müasir Azərbaycan dilində frazeoloji variant silsilələri çoxluq təşkil edir. Məs., “narahatlıq, qorxu, həyəcan keçirmək” mənasında: *kürkünə birə düşmək // kürkünə bit düşmək // kürkünə birə dolmaq // canına birə düşmək // canına birə dolmaq // canına birə darışmaq // canına vəlvələ*

düşmək // canına lərzə düşmək // canına üşütmə düşmək // canına üşütmə dolmaq // canına qorxu düşmək // canına qorxu dolmaq və s.

FVS-nin təyininə *“frazeoloji vahidin forması əsas meyar deyildir, çünki forma aldadıcıdır. Burada əsas cəhət frazeoloji vahidin mənasıdır”*¹⁶. Əgər variasiya prosesi eynimənalı frazeologizmlər ətrafında baş verirsə, bu zaman FVS-nin mövcudluğundan danışmaq olar.

Dilin inkişaf mexanizmində frazeoloji variantlar tədricən digər semantik qruplara keçə bilir. A.V.Kunin frazeoloji variantlılığın dağılmasını belə göstərir: *“1. Variantlar arasında hər hansı semantik və ya üslubi ayrılıq; 2. Variantın köhnəlməsi və frazeologizmin variantsız vahidə çevrilməsi; 3. Leksik invariantın itirilməsi və frazeoloji birləşmənin dəyişən-sabit variantı və ya struktur sinonimə keçməsi”*¹⁷. A.V.Kuninin göstərdiyi 1-ci halın nəticəsində frazeoloji variantlar arasında məna fərqi yaranır və variantlılıq pozulur. Məs., *kələfin ucunu açmaq // kələfin ucunu ələ keçirmək // kələfin ucunu tapmaq* frazeoloji variantlarının son variasiyası *kələfin ucunu itirmək* frazeologizmini yaradır ki, bunlar arasında antonim münasibət formalaşır. Frazeoloji variantlılıqda *“modifikasiya zamanı frazeoloji birləşmələrin komponentini əvəz edən söz onunla ya məna çalarına görə fərqlənən sinonim, ya da tematik cəhətdən eynicinsli leksik vahid olur”*¹⁸. Əks halda frazeoloji variantlılıq dağılır. Deməli, *kələfin ucunu tapmaq* frazeologizmindəki “tapmaq” komponenti öz antonimini – “itirmək” sözünü daxil olduğu konstruksiya çərçivəsinə salaraq özü ilə antonim

¹⁶Qurbanov, A.M. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası / A.Qurbanov. – Bakı: Maarif, – 1963, – s. 10

¹⁷Кунин, А.В. Основные понятия английской фразеологии как лингвистическая дисциплины и создание англо-русского фразеологического словаря: / дис. др. филол. наук. / –Москва, 1964. – с. 442

¹⁸Həmidova, D. İngilis dili frazeologizmində modifikasiya problemi // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2013. №5, – s. 308

münasibətdə olan digər frazeologizmi yaratmışdır. Frazeoloji variantlıqdan törənmiş belə frazeoloji antonimlər Azərbaycan dilində xalis antonimlərə nisbətən çoxdur.

“Frazeoloji variantların təsnifi. Fonetik və morfoloji variantlılıq” adlı ikinci paragrafda dilçilikdə frazeoloji variantların təsnifinin əsas prinsipləri araşdırılır və bu prosesin, adətən, dilin funksional sisteminə əsaslandığı vurğulanır. Müxtəlif dilçilərin frazeoloji variantların təsnifi ilə bağlı yanaşmaları aydınlaşdırılır. Azərbaycan dilçiliyində M.Mirzəliyeva frazeoloji variantları əmələ gəlməsinə görə belə qruplaşdırır: “1) *fonetik variantlılıq*; 2) *morfoloji variantlılıq*; 3) *sintaktik variantlılıq*; 4) *leksik variantlılıq*; 5) *ellipsisə uğramış frazeoloji variantlar*”¹⁹. Sonrakı tədqiqatçılar da M.Mirzəliyevanın bu bölgüsündən istifadə etmişlər. G.İsayeva²⁰ türk dillərinin karluq qrupunun, Q.Ç.Mahmudova²¹ isə qıpçaq qrupunun frazeoloji variantlarını, demək olar ki, bu bölgü əsasında qruplaşdırmışlar.

Bu fəsildə ellipsisə uğramış frazeoloji variantların leksik variantların bir növü kimi qəbul olunması daha məqsəduyğun hesab edilir. Qeyd olunur ki, variantların təsnifində eyni prinsip tətbiq edilməlidir. Əgər fonetik variantlılıqda hər hansı bir səsin, morfoloji variantlılıqda isə hər hansı bir şəkilçinin əlavə və ya ixtisar olunması əsas götürülürsə, frazeoloji vahiddə hər hansı bir sözün ixtisar edilməsi və ya əlavə olunması da leksik variantlılıq kimi qiymətləndirilməlidir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində frazeoloji fonetik variantlar geniş yayılmayıb. Əsasən dialekt və şivələrdə rast gəlinir. Fonetik variantlılığa nisbətən morfoloji variantlılıq

¹⁹Mirzəliyeva, M. Türk dillərinin frazeologiyası: [3 cildə] / M.Mirzəliyeva – Bakı: Nurlan, – c. 1. – 2009. – s.127-128

²⁰İsayeva, G.R. Karluq qrupu türk dillərinin frazeologiyası (oğuz və qıpçaq qrupu türk dilləri ilə müqayisədə): / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2012. – s. 93

²¹Mahmudova, Q.Ç. Türk dillərinin frazeologiyası: [2 cildə] / Q.Mahmudova. – Bakı: Nurlan, – c. 2. – 2009. – s. 196

prosesi daha geniş yayılmış və müxtəlif formalarda özünü göstərməkdədir.

Fonetik variasiya frazeoloji vahidin tərkibindəki hər hansı bir sözün kök hissəsində, morfoloji variasiya isə sözün şəkilçi hissəsində baş verir. Məsələn, *ipini yığmaq // ipini yığışdırmaq; acığı gəlmək // acığına gəlmək* – morfoloji; *aybına gəlmək // eybinə gəlmək* – fonetik variantlardır.

Morfoloji variantlar müvafiq olaraq leksik və qrammatik şəkilçilərin frazeoloji vahidə daxil olması və ya ixtisarı nəticəsində yaranır: *araya // aralığa söz qatmaq, ipini yığmaq // ipini yığışdırmaq; ağzını əymək // ağız əymək, dərin getmək // dərinə getmək, əsəbi (əsəbləri) ilə oynamaq, gözü (gözləri) kəlləsinə çıxmaq* və s.

Leksik variantlar dilimizdə frazeoloji variantların ən geniş yayılmış növüdür. Ona görə də bu növ **“Frazeoloji vahidlərin leksik variantlılığı”** adı altında ayrıca paraqrafda geniş tədqiq edilir. *“Leksik variantlar keyfiyyəti və kəmiyyəti baxımından mənə eyniliyinə, funksiyalarına görə üslubi və sintaktik eyniliyə, ümumi leksik invarianta və qismən müxtəlif leksik tərkibə malik frazeologizmin müxtəlif şəkilləridir”*²². Frazeoloji vahidin komponentlərindən hər hansı birinin başqa bir sözlə əvəzlənməsi, təkrar olunması və ya ixtisar olunması, yaxud da frazeoloji vahidə əlavə bir komponentin artımı özü ilə eyni və ya yaxınmənalı leksik variantlar yaradır. Bu xüsusiyyətlərinə görə leksik variantları belə qruplaşdırmaq olar: 1) Leksik əvəzlənmə; 2) Leksik artım və ya ixtisar olunma; 3) Leksik qoşalaşma və təkrarlanma. Məs., *hirsini basmaq // hirsini boğmaq // hirsini soyutmaq // hirsini yemək; burnundan piltə-piltə gəlmək // burnundan gəlmək; çörək kəsmək // duz-çörək kəsmək* və s. bu kimi leksik variantlara dair bir sıra dil faktları sistemli şəkildə təhlil edilir. Belə qənaət hasil olur ki, frazeoloji vahidin

²²Кунин, А.В. Фразеологии современного английского языка: Опыт систематизированного описания) / А.В.Кунин. – Москва: Международные отношения, – 1972. – с.92

tərkibindəki leksik əvəzlənmələr frazeoloji variasiyanın bir növü kimi öyrənilməli və frazeoloji sinonimlərlə qarışdırılmamalıdır.

“Frazeoloji vahidlərin sintaktik və qarışıqtipli variantlılığı” adlanan növbəti paraqrafda frazeoloji variantların bu növləri təhlil olunur. Frazeoloji vahid daxilində komponentlərin yerinin dəyişməsi ilə yaranan variantlılıq sintaktik variantlılıq adlanır. Məsələn, “hər şeydən məlumatlı, çoxbilmiş olmaq” mənasında: *yerin altını da bilir, üstünü də // yerin üstünü də bilir, altını da*; “bərk hirsələnmək, son dərəcə təsirlənmək” mənasında: *tüstüsü təpəsindən çıxmaq // təpəsindən tüstü çıxmaq*; “çox qaqabaqlı, acıqlı, üzügülməz adam” haqqında: *üst dodağı göy süpürür, alt dodağı yer // alt dodağı yer süpürür, üst dodağı göy*; “çətin vəziyyətdən birtəhər çıxmaq” mənasında: *Vəlinin papağını Əlinin başına qoyur // Əlinin papağını Vəlinin başına qoyur* və s.

Frazeoloji vahid daxilində bir deyil, bir neçə variasiya prosesi baş verdikdə qarışıq frazeoloji variantlılıq yaranır. “*Variantlılıq dil inkişafının vacib şərtlərindəndir, variantlar arasında münasibətlərin dəyişməsi dilin bütün səviyyələrinə təsir edir*”²³ prinsipi əsasında müəyyən edilir ki, əsasən leksik əvəzlənmə prosesində əvəzlənən söz frazeologizmin komponentinə çevrilərkən, frazeologizmin əsas komponentinin (xüsusilə feil komponentinin) tələbinə uyğun olaraq sintaktik-morfoloji quruluş da dəyişir. Bu zaman müxtəlif növ variasiyalara rast gəlinir: leksik-morfoloji, fonetik-leksik, morfoloji-sintaktik, leksik-sintaktik variantlılığın şahidi oluruq: morfoloji-sintaktik: *başını pambıqla kəsmək // pambıqla baş kəsmək*; leksik-sintaktik: *ucundan tut, göyə çıx // tut ucundan qalx göyə*; Azərbaycan dilində leksik-morfoloji variantlar daha geniş yayılmışdır: *dəryada gəmisi batmaq // gəmiləri batmaq, gözdə-qulaqda ol // göz-qulaq ol* və s. Frazeoloji variantlaşma o zaman baş verir ki, frazeoloji vahid daxilən ixtisarlaşma və

²³ Жуков, В.П. Русская фразеология / В.П. Жуков. – Москва: Высшая школа, – 1986. – с.62

qısalmağa meyil göstərir. Dil sistemində fikrin daha az sözlə ifadə edilməsi tendensiyası sürətlə inkişaf edir və bu proses dilin bütün səviyyələrində, o cümlədən frazeoloji sistemdə də özünü göstərir.

Dissertasiyanın III fəslə **“Müasir Azərbaycan dilində frazeoloji sinonimlər və onların spesifik xüsusiyyətləri”** adlanır. Üç paragrafda sistemləşdirilən bu fəsildə frazeoloji sinonimlərin mahiyyəti və onların məna xüsusiyyətləri, frazeoloji sinonimlər cərgəsinin formalaşması, frazeoloji sinonimlərin yaranma üsuluna görə növləri, frazeoloji sinonim cərgələrin zənginləşmə mənbələri və frazeoloji sinonimlərin paralel işlənmə imkanları kimi məsələlər geniş şəkildə təhlilə cəlb edilir, nümunələr verilməklə elmi şəkildə əsaslandırılır.

Bu fəslin **“Frazeoloji sinonimlərin mahiyyəti və formalaşma prinsipləri”** adlı ilk paragrafda dilçilikdə “sinonimlik” anlayışının dilin frazeoloji səviyyəsi üzrə iki formada təzahür etdiyi diqqətə çatdırılır: 1. Frazeoloji vahidin başqa bir frazeoloji vahidlə sinonimliyi; 2. Frazeologizmin sözlə sinonimliyi. Qeyd olunur ki, sinonimlik eyni səviyyədə olan vahidlər üzərində qəbul edilməlidir. Dilin müxtəlif səviyyələri üzrə sinonimliyin öyrənilməsi dəqiq nəticələrə gətirib çıxara bilməz. Ona görə də tədqiqata məhz frazeologizmlərin frazeologizmlərlə olan sinonimliyi cəlb edilib; “frazeoloji sinonimlər” dedikdə frazeoloji səviyyədə özünü göstərən sinonimlik nəzərdə tutulur. Dilçilikdə frazeoloji sinonimləri müxtəlif cəhətdən qruplaşdırırlar. *Yazığı gəlmək – ürəyi yanmaq* ideoqrafik, *abrını atəyinə bükmək – dişinin dibindən çıxanı demək – ağzına // ağzından gələnə demək – gözünü yumub, ağzını açmaq* üslubi məqamlarda işlənən, *qolları yanına düşmək, ümidləri qırılmaq* və s. kimi nümunələr isə üslubi-ideoqrafik sinonimlərdir. *“Üslubi xarakterli fərqlər bir çox hallarda ideoqrafik fərqlərə keçir, yəni məna çalarına görə fərqlənir”*²⁴.

²⁴Hacıyeva, A. Sinonimik cərgələrin zənginləşmə mənbələri // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2013. №3, – s.180

Dissertasiyada mövcud bölgülərə aid istinadlar təqdim edilir, münasibət bildirilir və nümunələrlə təsdiq edilir.

Bu paraqrafda frazeoloji sinonimlər cərgəsinin formalaşması və tərkib xüsusiyyətləri də araşdırılır. Frazeoloji sinonimlər eyni mənanı ifadə edən, lakin fərqli semantik çalarları olan frazeoloji vahidlər kompleksidir. Frazeoloji sinonim cərgələrinin yaranması, əsasən, bir anlayışın müxtəlif məqamlarını və ya əlavə çalarını daha aydın və ifadəli şəkildə çatdırmaq ehtiyacından irəli gəlir. Belə cərgələrdə eyni və ya yaxın mənalı ən azı iki frazeoloji sinonim yer alır. Məsələn, “sıxışdırmaq, narahat etmək, incitmək, təzyiq altı saxlamaq” mənasında *gözümçixdıya salmaq – sıxma-boğmaya salmaq – sıxıb suyunu çıxartmaq* frazeoloji vahidləri bu qəbildəndir.

Frazeoloji sinonim cərgələri, leksik sinonimlərdə olduğu kimi, dominant frazeologizmə malikdir. Dominant frazeologizm daha işlək və geniş yayılmış olmaqla yanaşı, digər sinonim taylarını əvəz edə bilən əsas vahid hesab olunur. Məsələn, “əhəmiyyət verməmək” mənasında işlənən *göz yummaq – məhəl qoymamaq – görməzdən gəlmək* frazeoloji sinonimlərində dominant vahid *məhəl qoymamaq* sayılır.

Göründüyü kimi, “*sinonimlər mənacə nə qədər yaxınlaşsalar da, heç vaxt tamamilə eyniləşmir, sinonim vahidlər arasında formal struktur müxtəlifliklə yanaşı, həmişə incə mənə və yaxud üslubi fərq də olur*”²⁵. Başqa sözlə, frazeoloji sinonimlər eyni və ya yaxın mənanı ifadə edirlər. “*Sinonimlərin mənə eyniyyəti nisbi xarakter daşıyır. Çünki mütləq eyniyyət dilin əsas amillərindən sayılan qənaət prinsipinə ziddir. Bu prinsipə görə isə mütləq eyniyyət təşkil edən vahidlərdən biri get-gedə aradan çıxır, sıxışdırılır, o biri isə dildə sabitləşərək bu və ya digər mənanın əsas ifadəçisinə çevrilir*”²⁶.

²⁵Məmmədov, İ.T. Azərbaycan dilində qrammatik sinonimlik. Feil formaları əsasında. Dərs vəsaiti / İ.Məmmədov. – Bakı: BDU, – 1985. – s.24

²⁶Abdullayeva S.Ə. Azərbaycan nağıl və dastanlarının dili: / filologiya elmləri doktoru dis. / – Bakı, 2006. – s. 64

“Frazeoloji sinonimlərin növləri və yaranma mənbələri”

adlanan ikinci paragrafda frazeoloji sinonimlər yaranma üsuluna görə iki qrupda sistəmləşdirilir: 1. *Frazeoloji variantlardan törənmiş sinonim frazeologizmlər*; 2. *Xalis sinonim frazeologizmlər*.

Tamamilə fərqli bədii təsəvvürləri canlandıran, leksik tərkibi və məzmunu müxtəlif olan, lakin eyni mənanı ifadə edən frazeologizmlər xalis frazeoloji sinonimlər hesab edilir. Dil daşıyıcılarının maddi gerçəkliyə, hadisə və situasiyalara fərqli baxış bucaqları bu sinonimlərin yaranmasına səbəb olur. Məsələn, *can qoymaq – sümük sındırmaq – qan-tər tökmək – dəridən-qabıqdan çıxmaq – külüng çalmaq – iynə ilə gor qazmaq* kimi frazeologizmlər eyni məna (çox çalışmaq) bildirən xalis sinonimlərdir.

Frazeoloji sinonimlərin böyük bir qismi frazeoloji variantlardan törəyir. Bu proses frazeoloji vahidlərin leksik komponentlərinin əvəzlənməsi nəticəsində baş verir. “*Frazeoloji vahidin forma dəyişikliyi çox zaman bir komponenti, bəzən isə bütün komponentləri əhatə edir. Komponent dəyişikliyinə əhatəsi genişləndikcə frazeoloji sinonimləşmə prosesi baş verir*”²⁷. Müasir Azərbaycan dilində frazeoloji variantlardan frazeoloji sinonimlərə keçid prosesi adətən çoxkomponentli frazeoloji vahidlər arasında özünü göstərir. “*Çox təəccüblənmək*” mənasında *gözü (gözləri) kəlləsinə çıxmaq // gözü (gözləri) dörd olmaq // gözü (gözləri) bərələ qalmaq* frazeologizmlərində ortaq komponent “göz”dür və əsas semantik yükü də bu komponent daşıyır.

Frazeoloji sinonimlərin formalaşması prosesində cümlə tipli frazeologizmlər də iştirak edir. Məs., çəpgöz adam haqqında işlədilən *bir gözü alma dərir, bir gözü səbətə qoyur – bir gözü çaya baxır, bir gözü aya // bir gözü ala dağa, bir gözü qara dağa*

²⁷Mirzəliyeva, M. Türk dillərinin frazeologiyasının nəzəri problemləri: / filologiya elmləri doktoru dis. / – Bakı, 1996. – s.116

baxır cümlə tipli frazeologizmləri, əsasən, eyni konstruksiya çərçivəsində və ortaq komponentlidir.

Frazeoloji variasiya nəticəsində yalnız sinonimlər deyil, frazeoloji antonimlər də meydana gəlir. Məs., *gözlərindən yuxu tökülmək // gözlərindən yuxu yağmaq~ gözlərindən yuxu qaçmaq // gözlərinə yuxu getməmək* və s.

Frazeoloji sinonimlər dilin müxtəlif üslublarında yaranan frazeologizmlər hesabına zənginləşir. Bu barədə N.Seydəliyev yazır: *“Ölmək və öldürmək anlayışları ilə bağlı Azərbaycan dastan və nağıllarımızda hər bir sözə aid 50-dən artıq frazeoloji ifadə öz əksini tapmışdır. Həmin frazeoloji vahidlərin bəziləri danışiq-loru dilində, bəziləri kinayə ilə, bəziləri qargış məqamında və s.-də işlədilir”*²⁸. Bundan başqa, frazeoloji sinonimləri zənginləşdirən mənbələr aşağıdakı kimi sistemləşdirilir və hər birinə aid nümunələr təqdim edilir: 1) effemizmlər və kakofemizmlər vasitəsilə; 2) folklor materialları və tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı yaranan frazeologizmlər hesabına. 3) dialektlərdə işlənən frazeologizmlər hesabına; 4) kalka yolu ilə – başqa dillər vasitəsilə; 5) şair və yazıçıların yaradıcılığı ilə; 6) çoxmənalı frazeologizmlər vasitəsilə; 7) frazeoloji variantların əsasında.

“Frazeoloji sinonimlərin istifadəsi və funksional imkanları” adlı sonuncu paragrafda frazeoloji sinonimlərin dilin lüğət tərkibində və nitq prosesində rolu ilə bağlı məsələlər nəzərdən keçirilir, xüsusilə də frazeologizmlərin ekspressivlik və intensivlik imkanlarının nitqdəki funksionallığı barədə nəzəri ədəbiyyatlardakı elmi mülahizələrə əsaslanmaqla fikir bildirilir. Göstərilir ki, frazeologizmlər nitqin ümumi keyfiyyətini artırdığı halda, frazeologizmlərin sinonimliyi həm də eyni mənanın ifadəsi üçün nitq prosesində seçim imkanlarını təmin edir. *“Nitqdə iştirakçı tərəflər yalnız informasiyanın ötürülməsi ilə kifayətlənmirlər. Hər bir kommunikant mü sahibinin hislərinə*

²⁸Seydəliyev, N.F. Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası: / filologiya elmləri doktoru dis. / – Bakı, 2007. – s.168

təsir göstərməyə çalışır. Müsahibə təsir göstərmək arzusu nə qədər çox olursa, dil vasitələrinin seçilməsi, nitqdə işlədilməsinə diqqət artırılır. Məlumatın ekspressivliyi dil vasitələrinin daha ciddi şəkildə seçilməsinə səbəb olur”²⁹. Odur ki frazeoloji sinonimlər dilin ekspressiv imkanlarını artıran, seçim alternativləri təklif edən mühüm dil vahidləridir. *“Frazelogizmlərdə sözlərin məcazi mənə əsasında birləşməsi bu birləşmələrin məzmununda gerçəkliyə uyğunluğu azaldır ki, nəticədə frazeologizmlərdə emosional-ekspressiv semantikanın önə çıxmasına şərait yaranır*”³⁰.

Frazeoloji sinonimlər leksik və frazeoloji vahidlərlə eyni mətn daxilində paralel işlənməklə, biri-birilə rabitə yaradıb intensivliyi, emosionallığı, ekspressivliyi artırmağa xidmət edir. Frazeoloji sinonimlərin kontekstdə paralel işlənmə imkanları üç qrupa bölünərək təhlil edilir. 1) Frazeoloji sinonimlər eyni kontekstdə həm biri digərinin izahedicisi kimi digər frazeologizmə aydınlıq gətirir, dəqiqləşdirir, həm də ekspressivliyi artırmağa, fikrin ifadəsi zamanı lazımı məqamı daha qabarıq nəzərə çatdırmağa xidmət edir: *ürəyim gedir / xoşuma gəlir, zəhləsi gedirdi / arası yox idi*. Frazeoloji sinonimlərin belə paralel işlənməsi həmçinin onu göstərir ki, sinonimlər bir-birinin tam eyni deyildir, hər biri mənanı incə çalarları ilə dəqiq ifadə etməyə yönəlmişdir. 2) Frazeoloji sinonim leksik vahidlə paralel işlənərək ya leksik vahidi aydınlaşdırır, yaxud da leksik vahid frazeologizmi aydınlaşdırır, dəqiqləşdirir: O kürən pişik də *arıqladı*, axırda lap *bir dəri, bir sümük qaldı*. 3) Frazeologizm bəzən də, belə demək mümkündürsə, cümlədəki fikrə sinonim olur. Yəni cümlənin sonunda gələrək fikri yekunlaşdırır, yaxud da əvvəldə gələrək mənası sonradan izah olunur: Məs., Hardaydı bizdə o bəxt. Bilet

²⁹Cəfərzadə, V. Nidalar ekspressiv mətnləri yaradan vasitə kimi // – Bakı: Tədqiqlər, – 2017. №2, – s.135

³⁰Müzəffəroğlu, T. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikas / T.Müzəffəroğlu. – Bakı: Azərneşr, – 2002. – s. 213

tapıb alaq. Vağzal insan əlindən qaynaşır, səs-küydən *ağız deyəni qulaq eşitmirdi*.

Müasir Azərbaycan dilində frazeoloji sinonimlərin, xüsusilə çoxüzvlü sinonim cərgələrin çoxluq təşkil etməsi Azərbaycan dilinin qədimliyinin və zənginliyinin ən qabarıq göstəricilərindəndir.

Aparılmış tədqiqat aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

1. Frazeoloji variantlar və frazeoloji sinonimlərin oxşar cəhətləri olsa da, bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər. Hər iki qrupun üzvləri eyni və ya yaxın leksik mənaya malikdir və müəyyən kontekstlərdə bir-birini əvəz edə bilər, lakin bu əvəzlənmə həmişə mümkün olmur. Onlar mənə çaları, üslub, ekspressivlik, işlənmə tezliyi və struktur baxımından fərqlənir. Əsas fərq ondadır ki, frazeoloji variantlar arasında həm mənə, həm də məzmun bağlılığı mövcuddur. Frazeoloji sinonimlər arasında isə mənə yaxınlığı olsa da, özünəməxsus fərdi məzmunu, leksik tərkibi olan ifadələrdir.

2. Dilin frazeoloji sistemində variasiya prosesi həm söz birləşməsi (ismi və feili birləşmə) həm də cümlə tipli frazeologizmlərdə özünü göstərir. Müasir Azərbaycan dilində feili frazeoloji birləşmələrdə variasiya prosesinin daha geniş yayılması müşahidə olunur.

3. Azərbaycan dilində frazeoloji variantların əmələgəlmə üsullarına görə aşağıdakı tiplərini qeyd etmək olar: 1) fonetik variantlar; 2) morfoloji variantlar; 3) leksik variantlar; 4) sintaktik variantlar; 5) qarışıq variantlar.

4. Fonetik variantlar söz kökündə baş verən dəyişikliklərlə xarakterizə olunur. Morfoloji variantlar leksik və qrammatik şəkildənin əvəzlənməsi, artırılması və ya ixtisarı ilə formalaşır. Sintaktik variantlar isə frazeoloji vahidin komponentləri arasında söz sırasının dəyişməsi nəticəsində yaranır.

5. Frazeoloji variantların ən geniş yayılmış növü leksik variantlardır. Frazeoloji vahidin hər hansı komponentinin başqa bir sözlə əvəzlənməsi, ixtisarı və ya təkrarlanması nəticəsində leksik variantlar yaranır.

6. Bəzən bir frazeoloji vahiddə eyni anda bir neçə variasiya prosesi gedir və qarışıq frazeoloji variantlar yaranır. Qarışıq variasiya leksik-morfoloji, fonetik-leksik, morfoloji-sintaktik və leksik-sintaktik formalarda özünü göstərə bilər. Ən çox yayılan növü leksik-morfoloji variantlardır. Bu variantlar frazeologizmin həm komponentlərinin, həm də şəkilçilərinin eyni vaxtda əvəzlənməsi və ya ixtisarı nəticəsində yaranır.

7. Frazeoloji sinonimlərin leksik tərkibinin fərqli olması onların hər birinin özünəməxsus, fərdi məzmun daşımalarını təmin edir. Bu xüsusiyyət frazeoloji sinonimlərlə frazeoloji variantların fərqləndirilməsində əsas meyar hesab edilməlidir.

8. Frazeoloji sinonimlər yaranma üsuluna görə iki qrupa bölünür:

1) Frazeoloji variantlardan törənmiş sinonimlər. Belə sinonimlər çoxkomponentli frazeoloji vahidlərdə leksik əvəzlənmə nəticəsində yaranır.

2) Xalis sinonim frazeologizmlər – bunlar dil daşıyıcılarının hadisə və situasiyalara fərqli baxış bucaqlarını əks etdirən ifadələrdir.

Bu tip sinonimlər müstəqil şəkildə formalaşır və fərqli bədii təsəvvürləri ifadə edir.

Tədqiqat işinin əsas məzmunu aşağıdakı çap olunmuş elmi məqalələrdə, respublika və beynəlxalq konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır:

1. Azərbaycan dilinin frazeoloji sisteminə bir nəzər // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2013. № 1 (85), – s. 61-63

2. Müasir Azərbaycan dilində frazeoloji variantların yaranma üsulları və tipləri / Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. V Ümummilli Lider H. Əliyevin anadan olmasının 91-ci ildönümünə həsr olunmuş V Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: 05-07 may 2014, – s. 300-302

3. Müasir Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlərin fonetik və morfoloji variantlığı // – Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri, – 2016. № 4, – s. 25-30

4. Azərbaycan dilində frazeoloji variantlar, frazeoloji variant silsiləsi və onların yaranmasında komponentlərin rolu // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2017. № 3, – s. 250-254

5. Azərbaycan dilində frazeoloji sinonimlərin frazeoloji variantlardan fərqləndirilməsi meyarları // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2017. № 6, – s. 137-143

6. Создание фразеологических вариантов путем лексической замены в Азербайджанском языке // – Одеса: Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: філологія, – 2017. Випуск 26, Том 1, – s. 120-122

7. Azərbaycan dilində müxtəlif növ variasiya nəticəsində yaranan bəzi frazeoloji variant silsilələri // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2017. № 2 (102), – s. 60-62

8. Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji sinonimlik və frazeoloji variantlılıq probleminin öyrənilməsi tarixi // – Bakı: Tədqiqlər, – 2017. № 2, – s. 125-132

9. Azərbaycan dilində frazeoloji variantlılıqdan frazeoloji sinonimliyə keçid prosesi // – Bakı: Tədqiqlər, – 2017. № 5, – s. 106-114

10. Azərbaycan dilində frazeoloji sinonim cərgələr / Böyük azərbaycan şairi Molla Pənah Vəqifin 300 illik yubileyinə həsr olunmuş “M.P.Vəqif və müasirlik” mövzusunda Respublika elmi-praktik konfransın materialları, – Bakı: 07 dekabr 2017, – s. 279-281

11. Emergence of phraseological synonyms as a result of variation of multi-component phraseological units in the modern azerbaijan language / The XXXI international Scientific Symposium “Turkic World and National Unity”, – Aidjan / Uzbekistan: The 29th of October 2022, – s. 86-88

12. Müasir Azərbaycan dilində frazeoloji sinonimlərin zənginləşmə yolları. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 100 illiyinə həsr edilmiş doktorant və gənc tədqiqatçıların XXVI Respublika elmi konfransın materialları (NASCO XXVI). – Bakı: 17-18 noyabr 2023, – s. 30-33

13. Фразеологическая синонимия и вариантность в азербайджанском языкознании: научно-теоретические проблемы и направления развития// II Международная научная конференция «Филология, лингвистика и лингводидактика в современном обществе», посвященная 95-летию со дня рождения Е.И. Пассова. Елецкий государственный университет им. И.А. Бунина. – Елец: 17-18 апреля –2025, -с.112-115.

Dissertasiyanın müdafiəsi 19 09 2025-ci il tarixində saat 12⁰⁰ Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.24 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ5008, Sumqayıt İslam Dövlət Universiteti

Dissertasiya ilə Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Sumqayıt Dövlət Universitetinin rəsmi saytında (<https://sdu.edu.az/az>) yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 13 06 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 05.06.2025

Kağız formatı: 60x84 16¹

Həcm: 44433 işarə

Tiraj: 100